


Н. Х. Зорина

**САХА ТЫЛЫГАР
ДИДАКТИЧЕСКОЙ
МАТЫРЫЙААЛ**



(2-9 кылаастар)



**Дьокуускай
2021**

УДК 811.512.157(075.3)(076.5)
ББК 81.634.1я72

Зорина, Ноябрина Харламповна.

З-86 Саха тылыгар дидактической матырыяал : (2-9 кылаастар) /
Н. Х. Зорина. - Дьокуускай : Типография СМИК, 2021. - 30 с. :
табл.

Агентство СІР НБР Саха

*УДК 811.512.157(075.3)(076.5)
ББК 81.634.1я72*

Саха тылыгар дидактической матырыяаллар 2-9 кылааска бэриллибит темаларынан эбии эрчиллиигэ, барыллыбыт тиэмэлэри чинэтиигэ аналлаахтар. Нуучча уонна саха тылын тэннээн көрөн үөрэтиигэ ыйыы туһалаах буолуо.

Пособие эдэр айымньылаах учууталларга туһайыллар.



Кирири тыл

Төрөөбүт тылбыт сарсынҥы дьылҕата бүгүн ордук сытыырхайда. Олох сайдыыта былыр да, быйыл да биһирэнэр-биһирэммэт өрүттээх. Күн бүгүн араас аныгы олох умсугутар тэрилэ балысханнык сайынна. Бу тэриллэр хас оҕо, хас ыал аайы баар буоллулар. Олох сайдыытын бопсор суох. Ол эрэн....Ол эрэн онно олорон биэрбэккэ төрөөбүт төрүт тылбыт аныгы эйгэҕэ бигэ миэстэлээх буоларын хаачыйар өбүгэлэрбит иннигэр ытык иэспит.

Аныгы сайдыылаах олоххо төрөөбүт тылбыт кэрэхсэбиллээх уратыта сүппэтин туһугар үлэлиир-хамсыыр учууталлар ону толору өйдүүлэр.

Саха тылын үөрэтиигэ эдэр учууталга методической көмө буолар айымныылаах үлэм уопутуттан бу пособиены хомуйдум.

Төрөөбүт төрүт тылбыт сарсынҥылаах буоларын баҕаран туран, айымныылаах үлэҕэ ситиһиилэри баҕарабын.

*Ноябрина Харлампьевна Зорина,
СӨ үөрэҕириитин туйгуна,
СӨ үтүөлээх учуутала*

Иһинээбитэ

Кирири тыл	3
1. Дорѳооннор уонна буукубалар.....	5
2. Сүһүөхтэр араастара	6
3. Улахан буукубалар.....	7
4. Тыл.....	8
5. Тыл састааба.....	10
6. Антонимнар.Синонимнар.Омонимнар	11
7. Тыллар ситимнэһиилэрэ.....	12
8. Этиилэр көрүгнэрэ.....	12
9. Сирэй саҥалаах этиигэ сурук бэлиэтэ.....	14
10. Холбуу этии (сложное предложение).....	15
11. Баһылатыылаах холбуу этии	16
12. Тизикиһи хайдах таба өйдүөххэ.....	24
13. Перфокартанан үлэлэр.....	25
14. Саха тылын уонна нуучча тылын тэнгнээн көрөн үөрэтиигэ маннык тиэмэлэр ордуктар.....	26

1. Дорџооннор уонна буукубалар.

1. Бу быһа тардыыга хас этии баарый?

Хатын киһиэхэ үгүс туһаны биэрэр.Кини силиһиттэн сэбирдэҕэр тийэ туһалаах.Бу мас барахсан дьиз араас тэрилэ буолар уонна оттуллан сылааһы биэрэр туһатын ким барыта билэр.Туоһа энгин бэйэлээх иһит,мунҕаҕа,илимнэ хотоџос буолар.

Хотоџос- мунҕа,илим ууга тимирбэтигэр аналлаах туостан оҥоһук

-маннайгы этии хас тыллааџый?

-бастакы тыл хас дорџооннобууй уонна хас буукубалааџый?

-**араас** диэн тыл хос дорџооннобууй уонна буукубалааџый?

2. Кылгас аһаџас дорџооннору уһун аһаџас дорџооннорунан солбуйун

Толоруу холобура: **бар-баар**

Барар,сурук,кырыс,суруйар,сыл,кыл,хара,тис

3. Тыл ортотугар турар бүтэй дорџоону хоһуласпыт оҥорун

Толоруу холобура: **халаан-халлаан**

Сотор,атаах,тутуу,отуу,кутаа,күлэр

4. Бэриллибит тыллары санга чаастарынан бөлөхтөөн

Эһиги маннык санга чаастарын билэџит: аат тыл,даџааһын аат,солбуйар аат,ахсаан аат,сыһыат,туохтуур

Күүстээх,кырдык,күн,бэһис,үйэлээх,сиригэр,доџорум,ыарыы,сиикэй ,туус,

халбарыйар,аһытар

5. Доџоргунуун үлэлээ.Биир буукубанан уратылаһар тыллары ким элбэџи булуой?

кө_үс, ха_а, ха_ах, та_ах, к_н,т_с, с_т, си_ис

6. Инниттэн уонна кэнниттэн аахтаха, дорҕооннорун ахсаана, буукубалара биир буолар тыллары булун

Холобур- оҕо, аҕа, өссө,...

7. Көппүт буукубалары суруйун. Сир астара.

Дьэ__н, уулаа_ о__он, су_ун, хап__ҕас, моо__ҕон, кии_ ти__лэҕэ, дө__
һүөн

8. Бүтэй дорҕооннор сэргэстэһиилэрин биир сурааһынынан уонна хоһулаһыларынан икки сурааһынынан аннынан бэлиэтээн

Күөл кытытыгар халыйбыт ууга от быһыгар сылдыар икки көбөнү Микиитэ одуулаһан ахан олорор. Кур ланхаттан дэбигис араарыллыбат өгнөөх көбөн тумсунан от силиһин тардыалаһар. Моонһун ортотунан эргиччи синньигэс үрүн сурааһыннаах, күөхтүгү хара түүлээх көбөн бэркэ сэрэнэр.

9. Бу тыллары *туохтаах?* диэн ыйытыга туруоран уларытын, 6 этиитэ талан суруйун

ас-астаах	маас-	күлүүс-
от-	муус-	сүүтүк-
өс-	быыс-	суруук-
ыт-	таас-	уһаат-
үп-	биил-	ытыыс-
ис-	сиик-	сургуус-

10. Тыллары *хайааччы?* Диэн ыйытыга эппиэттээн уларытан суруйун

суруй-суруйааччы	аһаа-
аах-	солоо-
көр-	төлөө-
бизр-	кэпсээ-

2. Сүхүөхтэр араастара.

1. Тыллары сүхүөхтэргэ арааран уһулун

Энэ, бөрө, саһыл, тайах, куба, туруйа, моҕотой, курупааскы, барабыай

2. Бу тылларга аһаҕас дорҕоон буукубатын ситэрэн суруйун

т_м_х, б_р_н, м_б_һ_н, к_һ_н, с_х_н, р_т_х, р_нд_с

3. Таблицаны толорун

тыллар	аһаҕас дорҕоон	сүхүөх ахсаана
атах	а, а	2
кулгаах		
илии		
тобук		
сүүс		
харах		
кыламан		
төбө		
сис		

4. Бу тыллар аһаҕас сүхүөхтэрин ситэринг

_йэ _нэр _лу

_лиэ _нар _мэр

5. Төттөрү сүхүөхтээх тыллары булун

мус этэрбэс

ааста эмчит

ыалдьар кыһын

оскуола ас

6. Сабыылаах сүхүөхтээх тыллары булун

паарта чыычаах

чыскы эдьий

мутукча күөрчэх

3. Улахан буукубалар.

1. Бу ааттары араспаанһа онгорон суруйун

Холобур- Иван- Иванов, Иванова.

Алексей,Петр,Андрей,Семен, Сергей

2. Устаргытыгар точкалар оннуларыгар наадалаах тыллары туруорун

Мин араспаанһам-..... Мин аатым-.....Биһиги учууталбыт аата-.....Мин

ийэм аата-...Мин аҕам аата-.... Эдьийим аата-.....Убайым аата-.....

3. Ааһын уонна таба устун.

Мин _кутскай куоракка олоробун. _аха сириҥ улахан өрүһэ _лүөнэ.

Мин уулуссам _аксим _мосов аатынан.

4. Бастаан куораттар, онтон өрүстэр уонна бөһүөлөктэр ааттарын устун

Москва куорат, Лена өрүс, Жатай бөһүөлөк, Новосибирск куорат, Волга өрүс, Павловскай бөһүөлөк, Мииринэй куорат, Алдан өрүс,Бүлүү куората,Сангаар бөһүөлөк, Индигир өрүс

5. Бу оҕолор ааттара улахан киһилии ааттарын суруйун

Аня, Валя, Галя, Миша, Коля, Сеня, Юра, Саша, Люда, Витя, Женя

6. Саха сириҥ оройуоннарын таба суруйун

амма, бүлүү, уус-алдан,мэнэ-хагалас, ленскэй, мииринэй, кэбээйи, уус-дьаангы, өймөкөөн

7. Анал ааттары таба суруйун

казбек, мухтар, шарик, мурка, машенька, урааннык, бурка

8. Албастары көннөрөн устун

Мин аатым лена. Директор аата михаил андреевич. Баһылык аата егор сергеевич.

4. Тыл

Кирии тыллар

Норуот атын омук тылыттан ылан туттар буолбут тыла

КИИРИИ ТЫЛ дэнэр.

Холобур: нууччаттан киирбит тыл олус элбэх

Эргэрбит тыл (архаизм)

Аныгы олоххо туттуллубат предмети, өйдөбүлү бэлиэтиир тыл

ЭРГЭРБИТ ТЫЛ дэнэр

Саҥа тыл

Урут суох предмети, өйдөбүлү бэлиэтиир тыл **САҢА ТЫЛ** дэнэр

1. Тыллары бөлөхтөө

остуолга, бартыбыал, хаһыат, оройуон, союз
материк,

кулуба, ыаҕас, муунта, космонавт, батыһа, кытыһа,
компьютер, тойон, сандалы, бизнес, проспект

Кирии тылы таба суруйуу

1. Тыллары туохтуу, сыһыары падежка уларытын

Палуба, панорама, башня, библиотека, эвакуация,
такси,
теплица, фарш, учительская, психолог

2. Тыллары туохтуу падежка уларыт

Бисквит, грипп, егерь, воспитатель

3. Тыллары туттуу падежка уларыт

Шампильон, телефон, жонглер, шампунь, бинокль,
бутерброд

4. Холбуу этиллэр кирии тыллары туохтуу, сыһыары падежка уларытын

Авиабаза, автобаза, авторучка, атомоход, бензобак, бортмеханик,
биофизик, водолаз, гидросамолет, биохимия, гидростанция, комбат,
микроклимат, нефтебаза, железобетон, киносценарий, огнетушитель,
электромеханик

5. Кирии тыллары туохтуу падежка уларытын
Француз -....., хамелеон-....., арбуз-.....,союз-.....,боксер-.....,автобус-.....,
цирк-..., хорек-...,актер-....

6. Кирии тыллары сыһыарыы падежка уларытын
Дефицит-....., тигр-...,дециметр-.....,фейерверк-...,цемент-.....,следователь-
.....,тир-.....,цирк-.....,стенд-...,центнер-....

7. Бэриллит тыллар таба суруллууларын устун
Отделениены-отделенияны, электричествоны-электричестваны,
коллективы-коллектибы, коллективпыт-коллектиппыт, философы-
филособы, Евгений Петровиһы- Евгений Петровичы, враһы-врачы

8. Бэриллит тылларга сыһыарыыны эбэн этиилэрдэ онорун
Толоруу холобура
Очерк-Бүгүнгү хаһыакка бастын спортсмен туһунан очерканы
аахтым.
Зоопарк, герб,полк, шланг,автопарк,ринг, космонавт,лифт,музыкант

9. Көтүтүллүбүт сыһыарыылары эбэн устун, ыйытылары
туруортаан

а). Якутскай..... тийдэххэ, киин куорат тупсубутун көрүөххүт.

б). Лена.... туораан, Тиит-Арыыга кэллибит.

в). Сыппыт сирбититтэн сүүс метр...ааһа бардыбыт.

г). Биир мотоцикл....уонча буолан өрөмүөннэтибит.

10. Бэриллит тыллары кими?тугу? кимиэхэ? туохха? Диэн
ыйытыларынан улартан устун

Сибирь, библиотекарь, секретарь,дробь,Кремль, спектакль,патруль,
рояль,модель, преподаватель

5. Тыл састааба.

1. Билэргэ. Сыһыары арааһа

а)тылы үөскэтэр

б)тылы ситимниир

2. **ТАБА** диэн тылга сыһыарылары эбэн тылы уларытын

Толоруу холобура:таба+лар,таба+һыт,..

3. Тыл олобуттан тылы үөскэтэр сыһыарыынан санга тылы таһаарын

уонна этиитэ толкуйдаан

Сылгы-сылгыһыт Ардах-ардахтаах Уол-уолчаан

Отон-

Уу-

Кыыс-

Булт-

Өрүс-

Хатын

Тэллэй-

Муус-

Үрүйэ-

4. Тирэх тыллары туттан, таба туһунан ойуулааһын-тиэкистэ

толкуйдаан

Дьүһүннээх,адаарыйбыт,сэргэх,быһый,чуор,хойуу,туйахтаах,тулуурда

ах

5. -лаах сыһыарылаах тылларда толкуйдаан,этиигэ туттун

Холобур сылгы-лаах

Ажам олус өйдөөх хара өгнөөх, Харачаас диэн сылгылаах.

6. Бэриллит тылларга тылы уларытар сыһыарылары эбэн

устун,1)туттуу, таһаары падеж сыһыарыларынын 2)элбэх ахсаан

сыһыарыларынын

Толоруу холобура-саа, саанан,сааттан, саалар

Күн,хатын,тыы,уот,уу

Куобах,кус,чыычаах,анды, саһыл

Пароход,радио, телефон, телевизор

7. Бэриллит тылларга -сыт, -лаах, -таа сыһыарылары эбэн, санга тыллары үөскэтин уонна атын тылы кытта холбоон туттун

Толоруу холобура- үлэ-үлэһит киһи,үчүгэй үлэһит,кыһаллан үлэлээ

Хайыһар,от,арыы,тайах,оһуор,остуоруйа

6. Антонимнар

1. Бу тыллар антонимнарын булан суруйун

Үрдүк-..., синьигэс- ..., кыра-..., уһун- ..., сырдык- ..., үөрбүт- ... , сытыы- ..., ыллаа- ... , улахан- ... , маңан-... , үчүгэй-..., ыраах-..., итии-... , кизһэ-... , ис-., илин-..., уңа- ... , аһыы- ... , дьол-... , хаар-.. , хомолто-..., сүүрэр-... , киирэр-..., сытар-..., сымыйа-..., ыраас-..., сэрии-..., дождордохүү-..., ыарыһах-..., диринг-..., элбэх-..., күлэр-..., баар-..., кырдыаҕас- ... , чэпчэки-....

Омонимнар

1. Омоним тыллары туттан, этиилэрдэ онорун

Моонньофон, ас, аһыы, утах, кыстык, хаас, саас, көтөх, кистээбит, тайах

Синонимнар

1. Бу тылларга сөптөөх синонимнары булун

Доҕор, күрүө, чэгиэн, киэн, аһаа, кыланар, сурах, маңан, ыллаа

2. Синонимнары пааралаан суруйун, талан этиитэ онорун

Абырах, куччугуй, бөдөн, бөһүөнэх, дьара, ичингэс, самалык, көрдөс, кыра, күндүлээ, улахан, ириэнэх, маанылаа, чычаас, сылаас, ааттас

3. Бэриллитбит синонимнартан биир сөптөөбүн талан туттун

4. Оһох уота улам (мөлтөөн, ахсаан), балаҕан иһэ (борунутуйан, боруорсуйан) барар, уңа (истиэнэбэ, эркиннэ) ханнык эрэ борон күлүктэр (эйэннэһэллэр, элэннэһэллэр).

7. Тыллар ситимнэһиилэрэ.

1. Бэриллибит тыллар ситимнэһиилэрин туһанан, өйгүтүтэн кэпсээннэ суруйунг

Тыаҕа табыста, сааскы тыа, куһу көрдө,күөлгэ чугаһаата, дурданы булла,кус көттө,бастакы булт, олус үөрдэ

2. Бу этиилэри ыйытылар оннуларыгар сөптөөх тылларынан ситэрэн этиг

Булчут ... (тугунан?) тиинги бултуур.

Эһэм оту ... (тугунан?) оҕустарда.

Балыксыт ... (туоҕар?) ... (туох?) туппут.

Оҕонньор улар туһахха ... (хайаабыт?).

3. Бу этиилэри болҕойон ааҕын уонна *куобах* диэн тылы этии ис хоһоонунан уларытын.

Куобах тыаҕа сылдыар. (тугу?) туох барыта куттуур. (туохха?) кыһын тымныы. (туох?) тонумаары ойуурга сүүрэкэлиир. Быйыл (туох?) элбэх. Булчуттар кыһын туһаҕынан элбэх (тугу?) бултуйдулар. (туохха?) ойуур баһаара олус сэрэхтээх.

4. Бэриллибит этиилэргэ тыллар ситимнэрин бэлиэтээ

Бырдах сангата, сахсырҕа сааҕыныыра,кэҕэ этэрэ иһилиннэ. Күөрэгэй ыллаата да, күн үрдүктүк күөрэйэр, күөх от бытыгырыыр.

5. Этиилэргэ араарын

оһуокай –саха үңкүүтэ бу саха норуотун национальной үңкүүтэ оһуокайы ыһыахха, улахан бырааһынньыктарга толороллор оһуокай- фольклор көрүнгэ

8. Этиилэр көрүгнэрэ.

1. Сэһэн этиилэри ыйытыы этии онгoron суруйун
Күн киэһэрбит. Быйыл хаптаҕас өлгөмнүк үүммүт. Ытым Мухтар үчүгэй сонордьут.

2. Ыйытыы этиилэри сэһэн этии онгoron суруйун
Хаар түспүт? Куобах туһахха иннибит дуо? Быйыл харагаччы эрдэ кэллэ дуо?

3. Этиилэри табатык интонациялаан аабын
а). Хайа,бу хантан кэлин? б) Сотору оскуолаҕа барабын. в). Бу сарсыарда тобо эрдэ турдун? г). Остуолтан кинигэбин ыл. д). Костя музыкальнай оскуолаҕа баян кылааһыгар үөрэнэр. е). Бүгүн саахымат куруһуога буолар дуо?

4. Текси этиилэргэ арааран суруйун
саха сиригэр саас күн уһуур от-мас көбөрөр тыа күөх солкоҕо сууланар араас үөн-көйүүр тиллэр көтөр кынаттаахтар кэллэлэр күн уота сылыттар сылытар салгыы самаан сайын кэлэр оҕо-аймах үөрэр-көтөр

5. Тыллари сааһылаан этиитэ онгoron суруйун
-Туйаара, дьэдьэн, тыа, хомуйда, бүгүн
- үчүгэй да, бу, оо, сибэкки
-дьиэ, уу, таһаар, биедэрэ, түргэнник
-оскуола, буолла, бырааһынньык,хаһан

6. Этии бүтүүтүгэр сурук бэлиэтин туруоран устун
Эн бэбэһээ ханна сырыттын
Ийээ омук тылыгар мин биэс сыананы ыллым
Коля кинигэбин уларсыый баһаалыста
Манчаары ооннууларыгар убайым кыһыл көмүс мэтээл ылла

7. Этиилэри элбэх ахсаанга уларытын
Эбэм быйыл эриэккэс сибэкки олорто. Аҕам куораттан минньигэс кэмпиеҕ аҕалла. Куоракка араас массыына элбэх. Трактор тыһаа иһилиннэ. Лыах көрдүм. Мин саҕа тэтэрээт атыыластым.

8. Этиилэри биир ахсаанга уларытын
Өрүстэр уулара ыраас.

9. Этиигэ арааран ухул.Тиэкиһи ааттаа

1.

мин кыһыл шаары атыыластым ийэм миэхэ саҥа халыҥ кинигэ бэлэхтээтэ учуутал ыраас тэтэрээти биэрдэ мин кылааспар старостабын кылааспыт олус сырдык уонна ыраас биһиги сотору салаасканан оонньуу барыахпыт кинилэр кыра бырааттара олус үчүгэй оҕо эһэм миэхэ хайыһар онордо эбэм бүгүн минньигэс бэрэски астаата учууталбыт падежтары үөрэттэ мин кыһыны сөбүлүүбүн саха сирэ улахан республика

2.

мин кыһыл шаары атыыластым ийэм миэхэ саҥа халыҥ кинигэ бэлэхтээтэ учуутал ыраас тэтэрээти биэрдэ мин кылааспар старостабын кылааспыт олус сырдык уонна ыраас биһиги сотору салаасканан оонньуу барыахпыт кинилэр кыра бырааттара олус үчүгэй оҕо эһэм миэхэ хайыһар онордо эбэм бүгүн минньигэс бэрэски астаата учууталбыт падежтары үөрэттэ мин кыһыны сөбүлүүбүн саха сирэ улахан республика

3.

эбээ Настаа бүгүн сиэнэ куораттан кэлэр кини эрдэ туран бэрэски астаары бэлэмниир сиэнэ Миша эбэтин мнньигэс бэрэскитин олус сөбүлүүр миша быйыл бэһис кылааска табыста кини үөрэҕэр кыһаллар Миша ийэтин аҕатын кытта сайын аайы тыаҕа сайылыыр дьэиэ кэргэнинэн сир астыыллар дуоһуя сөтүөлүүллэр дьонноругар окко көмө буолаллар Миша улааттаҕына тыаҕа олоруом диэн эбэлээх эһэтин үөрдэр

9. Сирэй сангалаах этиигэ сурук бэлиэтэ

1. Бэриллибит этиилэргэ сурук бэлиэтин туруоран устун
Аҕалара миинньик аҕалбыта уонна эппитэ бу маньы тоһутун
Аны маньы мин курдук онорун диэтэ аҕалара
О акаары да эбиппин диэн Алеша оҕолору күллэрдэ
Кэбис диэтэ ийэтэ уолугар итинник гынар сыһа
Валя кыргыттарга кэлэн мин сарсын куораттыыр буоллум диэтэ
Эн манна сыт мин дьоммун ынгыртыам диэтэ разведчик Шакуров

2. Бэриллибит схемаларга этиилэргэ толкуйдаан

- | | |
|--------------------|-------------------|
| 1. «С.с?»,-а.т. | 6. «Сс,-а.т.-Сс?» |
| 2. «Сс!»,-а.т. | 7. «С.с» |
| 3. А.т.: «С.с!» | 8. А.т.: «С.с.» |
| 4. А.т.: «С.с?» | 9. А.т.: «С.с» |
| 5. «Сс,-а.т.-Сс.!» | 10. «С.с» -А.т. |

3. Сирэй санаҕа сурук бэлиэтин туруор

1. Оскуола ааныгар көрсө түһэн биир алын кылаас уола экзаменныг
үөһээ этээскэ буолар үһү саҕаланан эрэр диэтэ уонна суумката халыр-
халыр тыһаан тиэргэннэ ойо турда

2. Оҕонньоттор эмиэ уот кураан дьыл буолар буолла дэһэллэр

3. Дьэ барыта талбыт курдук эриэккэс кинигэлэр диэтэҕин Аан
дойдуга бу тэнэ төһөлөөх үчүгэйкээн элбэх кинигэ баара буолуой
оҕонньор аһара астынан саҕа аллайар бука муора элбэх буолуохтара
эбээт хаарыаны барыларын ситэн аахпыт киһи баар ини

4. Бу тимэх саҕа таас атытынан элбэх дьиэни туттарыахха сөп диэн
алмаас туһунан быһааран Озаров элбэҕи кэпсээтэ

5. Ону көрөн хоноһо оҕонньор ити бэйэлээх төһө оту сизэҕэй диэн
сэнээбиттии мыынна

6. Сарсыарда хоноһо бараары туран эппит бу оҕону кыратын көрүмэн
кыайыҕаһа сүрдээх эбит онон бу күнтэн Муос диэн ааттаан диэн уолу
сүүһүттэн сыллаан баран тахсан барбыт

7. Бу киэһэ дойдубар тахсаары гынабын онон билиэппин ылыам этэ
диэбитэ Шура кыратык кыбыста-кыбыста

8. Анатолий Иванович эйбэстик мичээрдээн кэбистэ уонна эттэ
эйигин бары ыараханнары кыайыа дии саныбын

9. Шура тугу үлэлиэхтээхтэрин быһаарда уонна оҕолорго махтанна
Вася уонна Маня улахан үлүйүү тахсыабын быһаабыттар онон
кинилэргэ улахан махталбытын этэбит

10. Хирург харахтара долгуйуу уотунан оонньоотулар үлэһит киһи
туһугар кыһанар буоларга биһигини үөрэппиттэрэ

11. Доҕоор хаһыакка ингин тахсарын буолуо диибин эрэнэн

12. Онтон ыла тимири кытта эриһэн тахсабыт диир Трофим Иванович

13. Улахан буурҕа буолла дии кыыспыт кэлэр ини табаларын хомуйта
дуу дии-дии оҕонньор айманыахча буолла

14. Бары үчүгэйдик олоҕу сүөһүлэргин харах харатын курдук харыстаа
дьоллоохтук соргулаахтык эргийээр диэн алҕаан далбаатыы хааллылар

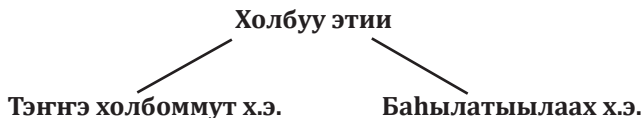
10. Холбуу этии (сложное предложение)

Өйдөбүлэ – Тус-туһунан туһааннаах уонна кэпсиирэлээх хас да этии ис хоһоонунан ыпсыстабына, ХОЛБУУ этии буолар.

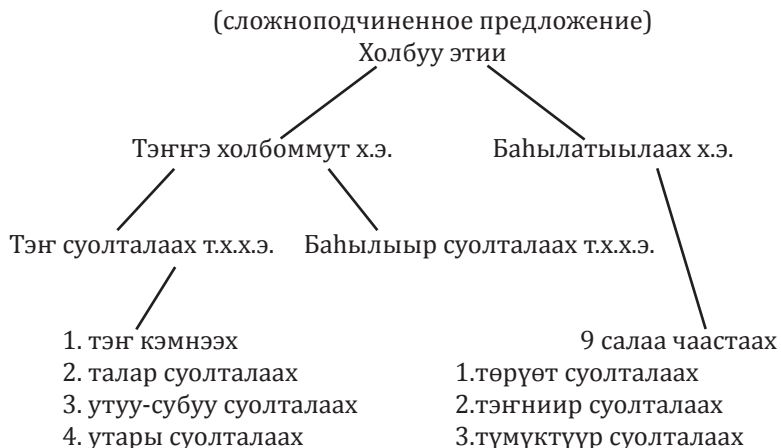
Холобур- Үөрэхтээх киһи элбэҕи истэр, ырааҕы көрөр.

Холбуу этии сүрүн бэлиэлэрэ-

- икки эбэтэр хас да чаастан турар
- чаастара биир уустук санааны бэлиэтииллэр
- чаастара икки эбэтэр биир састааптаах
- биир түмэр интонациялаах, оттон чааһын ыпсытыгар ураты интонациялаах
- чаастара ситим тылынан, салайыы,сыстыы,тардыы,сөпсөһүү ситиминэн холбоһор
- чаастарын икки ардылара сурук бэлиэлээх



11. Баһылатыылаах холбуу этии



Баһылатыылаах холбуу этии

Өйдөбүлэ

Холбуу этии биир чааһа нөнгүө чааһыттан суолтатынан уонна ситиминэн тутулуктаах буоллабына **баһылатыылаах холбуу этии** буолар.

Б.Х.Э.- └─ ТУТААХ ЧААС
└─ САЛАА ЧААС

С.Ч. + Т.Ч. – ИС ХОҕООНУН БЫҔААРАН,ТОЛОРОН, СИТЭРЭН БИЭРЭР
ХОЛОБУР

Атабын анныттан чыычаах эмискэ көппүтүттэн, Коля улаханлык соһуйда.

С.Ч.+ Т.Ч.

баһыйар

Баһылатыылаах холбуу этии 9 салаа чаастаах

		холобур	салаа этии ситимэ
1	Кэм Хаһан? Хайа кэмнэ? Хайа түгэннэ?	Катя собуруу барарыгар эдьийэ Маша кэлбитэ. Кини кэллэбинэ концерка барыахпыт. Эһиги улаатыаххытыгар диэри биһиги эбээ-эһээ буолуохпут.	салайыы сыстыы дьөһүөл салайыыта
2	Төрүөт Тоҕо?	Оҕонньор кинини итинник ынҕырбытыттан Бүөтүр соһуйа санаабыта. Кэпсэтии истингиттэн, судургутуттан кыргыттар үөрдүлэр, астыннылар. Эн дьизэбэр баран хаалангын биһиги ыксыы сырыттыбыт.	салайыы салайыы сыстыы
3	Болдьох Ханнык усулуобуйаҕа? Хайа түбэлтэҕэ? Тоҕо?	Үчүгэй киһини кытта сырыттааха сир-дойду тупсар. Биһигини дьизэбитигэр тиэртэххинэ, үтүөбүн үтүөнэн төлүө этибит. Быйыл курааннаабата буоллар, оту хото оттуох этибит.	сыстыы сыстыы сыстыы
4	Буолуу Хайдах?	Аанчыгым бу тиллэн сылдыарын курдук саныыбын. Ыстаана илийэн баран, оҕо чалбахха киирэн ытыы турара.	сыстыы
5	Тэҥниир Туохтааҕар? Хайдах?	Даайа Тэлээрис соһуйбутунааҕар ордук соһуйбута. Манан киһи батыабынааҕар куоска да батыа суоҕа. Эн үлэлииргиттэн итэҕэһэ суох үлэлиибин.	салайыы

6	Түмүктүүр	Быраата көрдөбүнэ хаар бурџаннаан эрэр эбит. Күн кылгаабыта сүрүн, бэлиэр борук-сорук буолан эрэр.	сыстыы
7	Миэстэ Ханна? Ханан?	Үрэххэ муоста баарыгар мустан оонньоотубут. Сир хайдыбытынан кэнгии турар.	салайыы
8	Утарар Туохтааџа? Туох оннугар?	Уйбаныап комиссия састаабыгар киирэрин оннугар мин Петрову туруорабын.	салайыы
9	Утарар болдьохтоох	Сыл кэрингэ ааспытын үрдүнэн кыргыттар үөрэнэн быстыбаттар. Аџата көңүллээбитин үрдүнэн Вася Якутскайга барбата.	салайыы

1. Баһылатыылаах холбуу этиигэ сурук бэлиэтин таба туруорун

1. Өтөх күрүөтүн сингнэн түспүт баџаналара ингнэри-таннарны чороһон тураллара тэлгэһэттэн ойуччу турар хаппыт тииккэ тураах уйаламмыт быһыылааџа.

2. Кини биир тэллэйи түөрэ тэппитэ онто эһиллэн тийээн балаџан баџанатыгар пөлк гына түспүтэ уонна күөх оту уһун эрбэһини үрүн кыырпаџынан тунаарда туустаабыта.

3. Дьөгүөр бэйэтэ бүтүннүү оџунуох буолта оттон тыраахтара күннэтэ сотуллан-сууйуллан күн уотугар килбэчийэ оонньоура.

4. Күлсүү-салсыы элбээбит оонньоу-күлүү көөннүбүт этигэн хомус дьүһүрүйэ тардыллыбыт.

5. Арыт эбэлээх эһэм биһиэхэ дьаарбайа кэллэлэрэ арыт биһиги кинилэргэ хоно-өрүү барарбыт.

2. Холбуу этиилэргэ сурук бэлиэтин таба туруор, тутаах тылларын аннынан тарт.

1. Болборхой ыарахан былыттар күнү күлүктээн усталлар күүстээх тыал күнүстэри-түүннэри кунһуйар.

2. Бадараан тонгор күөл уутун бүүрүгэ чарчийа мууһуар.

3. Бырааһынныктар ааспыттара Маайа эмиэ күннэтэ аайы үөрэнэн барбыта.

4. Аркадий Романович Эховы кулуба дьэтиттэн үүрүөбүттэн ыла сэттэ сыл ааһар Маайа сүүрбэтин туолар.

5. Дьэилээх дьахтар ыалдыттарын диэки кылап-халап көрүтэли-көрүтэли собону хоторор собо минньигэс сыта аччык дьон муннуларыгар дьар гына түһэр ингсэлэрин көбүтэр.

6. Саха сирин сайынгы түүнэ бүтэн эрэр киэн сир хайдах эрэ сырдаабыт курдук.

7. Сонно тутахараҥа былыт халыйан тахсыбыт чабылбан чабылмайбыт этин тыаһа ньиргийбит.

8. Хотоол сирдэргэ уу тахсыбытыгар кустар хаастар түһэллэр күн тахсыабыттан кириэр диэри көмүс чуораан тойуктары дьырылаталлар.

9. Эһэни биһиги өбүгэлэрбит үгүүнэн өлөрөллөрө куобабы сохсонон туһабынан бултуулара.

10. Пуд Ильич утуйан мунна хаһынҥыраабытынан барбыта оттон мин утуйуох санаам суоҕа.

11. Ыалдыт хоһоно элбээтэҕин аайы эмээхситтэр үөрүүлэрэ өссө улаатан иһэрэ кинилэр дьэйттэн балаҕанҥа балаҕантан ампаарга сырсыакалаһаллара түргэтиирэ.

12. Киһээни күн тииттэр төбөлөрүгэр түспүт этэ күлүктэр куулаттан сыһыыга сыылбыттар.

13. Биһиги тыаларбытыгар көндөйгө төрөөччү сүүрбэ араас көтөр кынаттаах баар олортон тонсоҕойдор эрэ көндөйү тобулаллар атыттар сатаабаттар.

Сийилии салаа этии арааһа

№	Салаа этии арааһа	Өйдөбүлү	Бийытыгыга	Ситимнэһиитэ	Сурук бэлиэгэ	Холобур
1.	Кэм (бириэмэ) суолталаах с.ч. (времени)	Тутаах этии кэпсиирэ-тэ хаһан буоларын көрдөрөр. -тэнгэ -инники -кэлин буолар хай-ааһыны көрдөрөр	Хаһан? Хайа кэмнэ? Туох тү-гэннэ?			Мин күн таһсан эрдэһинэ уһукту-бутум. Мин уһуктубутум, күн таһсыбыт этэ. Мин уһуктуохпар диэри күн таһса илик этэ.
2.	Тэнниир (сравнительная) суолталаах с.ч.	Предмети эбэтэр хай-ааһыны туттаах чааска тэннэн көрдөрөр.	Хайдах?	-курдук -кэриэтэ -дылы -майгылыыр, хо-лоонноох, ордук диэбитим дизэн тэнниир тылынан -лыы, -тан, -тааһар сыһына-рынан	С.ч. т.чааһы кытта ман-нык ситимнэ-стэһинэ, сопшу-туой турар	1. Бу кинигэлэри эн уурбутун курдук, мин даһаны ууруом. 2. Бу кинигэлэри мин эн уурбукку-нуу ууруом.

3.	Буолуу (образы действия и степени) суолталаах с.ч.	Тутаах чаас хайааһына хайдах быһыылаахтык буоларын көрдөрөр.		Т.ч. кытта тэнниир суолталаах с.ч. курдук си-тинэһэр. ол эрэри тэнниир суолтата суох		Бу кинигэлэр эн уурбутун курдук туруохтара.
4.	Утарар (сопоставительные) суолталаах с.ч.	Т.ч. Хайааһынын оннугар с.ч. хайааһына буоларын көрдөрөр.		- тэннии падеж сыһыарыгынан - оннугар дбөһүөлүнэн (наречие)		Эн кэлиэх-хинээбэр мин барбытым ордук. Эн кэлэринг оннугар мин барарым ордук буолуо.
5.	Болдьох (условная) суолталаах салаа чааһа	Сүрүн хайааһын буолар усулуобуйатын көрдөрөр.	-Ханнык усулуобуйа? -Туох түбэлтэ?	Туохтуур болдуур киэбинэн		Ардах тохтоотобуна, үлэбэ тахсыахпыт. Ардах тохтоотгор эрэ, үлэбэ тахсыахпыт. Ардах тохтообута эбитэ буоллар, от үлэтэ бүтүөх этэ. Үлэбэ тахсыбатахха, үлэ хантан бүтүөй?

6.	Утарар болдъох (уступительная)	Күүтэр хайааны буолбакка, утары хайааны буоларын көрдөрөр.	-туох буоларын үрдүнэн? -туох буолбутун да иһин? - хайдах буоллар да? - туугу гынар да?	Ситим тыллар да, ол эрэри, олда буоллар Дьөнүөллэр (наречие) -үрдүнэн - иһин		Ардах тохтообута да, үлэ бүппэтэ. Ардах тохтообутун үрдүнэн үлэ бүппэтэ. Ардах төһө да тохтообутун иһин үлэ бүппэтэ.
7.	Төрүөт (причины) суолталаах с.ч.	Тутаах чаас хайаанына туох төрүөттэн буоларын көрдөрөр.	-тобо - туохтан -туох биричинэттэн - туох туһуттан	-таһаары падеж кимтэн?туохтан? - ситим тыллар дьэн, иһин, быһыытын, оһон, ол иһин, онуоха, оччоһо -интонациянан эрэ	Интонациянан эрэ ситим-нээр с.ч. ис хоһооно т.ч. хайаанын быһааран биэрэр буолла-бына, икки точка турар Хайаанын төрүөт олус түргэн, соһучу буоллаһына, тириэ турар.	Ардах тохтоон, үлэбэ таһыстыбыт. Ардах тохтообуту үлэбэ таһыстыбыт. Ардах тохтообутун быһыытын үлэбэ таһыстыбыт. Ардах тохтоото, оһон үлэ таһыстыбыт. Ардах тохтоото үлэбэ таһыстыбыт.

8.	Түмүктүүр суол-талаах с.ч.	Эти биир чааһын хайааһына буолара буолбата нөнүө чааһыттан сылыктанар (предполагается)		-интонация-янан - дьөһүөлү-нэн (наречие)		Куобах эрдэ манхайдабына, кыстык хаар эрдэ түһөр. Кыстык хаар эрдэ түһүүһү: куобах эрдэ манхайбыт. Куобах эрдэ манхайбыт- кыстык хаар сотору түһүүһү.
9.	Миэстэ (времени) суолталаах с.ч.	Сүрүн хайааһын буолбут, буолар миэстэтин ыйар.	Ханна? Ханан? Хантан?			Сааскы халаан уута аппаны хайа охсубутунан биһиги күөлбүт уута түһэн хаалбыт.

Ханан?

1. Күн сагарды тахсан эрдэбинэ, хаастар көтөн илэлэрэ көһүннэ.
(бириэмэ с.с.ч.)

Тоҕо?

2. Куобаҕы бултааһын көгүллэнэ илигин быһыытынан ойуурга
мас кэрдээчилэр саата суох бардылар. (төрүөт с.с.ч.)

Хайдах?

3. Ойуурдаах куобах охтон биэрбэтин кэриэтэ дьонго эйэлээх
киһи өлөн-охтон биэрбэт тустаах. (тэнниир с.с.ч.)

Ханнык усулуобуйаҕа?

4. Күүһүм кыайара буоллар убайбын мин бэйэм да кинилэртэн
иэстэһиэм этэ. (болдьох с.с.ч.)

Тэннии падеж ыйытыгыта

5. Ааныска киниэхэ ырбаахытын уларсыан оннугар мин саганы
тикпитим ордук. (утарар с.с.ч.)

Туох буоларын үрдүнэн?

6. Уолаттар күүстэрэ баарынан киирсэ сатаатылар да, уопсай
ахсаанна хамаанданан үһүс миэстэ буоллулар. (утарар болдьох с.с.ч.)

интонация

7. Оҕолор бу сырыыга үөрбэтилэр – аҕалара кэһии аҕалбата.
(түмүктүүр с.с.ч.)

Ханан? Хантан?

8. Ыраах үрдүк сырынан хойуу быылыы ортотунан улахан
массына куугунатан көтүтэн иһэрэ бу көһүннэ. (миэстэ с.с.ч.)

Т.ч. хайааһына хайдах буолара

9. Эмээхсин эрэйдээх дьон көрбөтүнэн, түргэн үлүгэринэн
кириэстэнэн кэбиһэрэ. (буолуу с.с.ч.)

12. Тиэкиһи хайдах таба өйдүүххэ

1. **Туох туһунан** (темата көстүө)
2. **Автор туох боппуроска тохтуур** (проблеманы булуон)
3. **Автор үгүстүк туохха тохтуур**
(сүрүн проблеманы булуон)
4. **Автор тоҕо суруйда маны**
(автор сыалын булуон)
5. **Ону буларга туох көмөлөстө**
(тылы туттуу ньымата, этии тутула, уус - уран хохуйуу)
6. **Автор сыһыанын ханна көрөбүн**
(автор позициятын булуон)

1. Бэриллибит тиэкиһи болбойон аабын. Тиэкиһи таба этиилэргэ араарын, сурук бэлиэтин туруорун

Көтүппэт

мин бу кэпсээммэр оҕонньор ытын көтүппэт туһунан кэпсиэм көтүппэт уорбата хара өрөбөтө манган кутуруга үрүн хоболоох орто унуохтаах ыт этэ ыт олоҕо диэтэххэ уһун үйэлэммитэ сүүрбэтигэр чугаһаан төрүт таас дьүлэй буолан тиһэ уоһа баранан мөлтөөн биир күһүн ууга тааһы бырахпытты эмискэ мэлийбитэ көтүппэт уһун үйэлэммитэ бэйэтэ туспа төрүөттээбэ кини ат ыт этэ онон тыһы ыты былдьаһан охсуспатах буолан этэ сиинэ бүтүнэ бэйэтэ сымнаҕас көрсүө буолан кийиттэн хаһан да охсуллубатах ыт көтүппэт тайаҕы үрбүтүн эһэни хаайбытын истибэтэҕим эээри кыра булка ханныгар баҕарар отой дэгиттэр дьобурдааба иччитэ күөлгэ куска үөмтэҕинэ кэнниттэн тэбис тэнгэ сиргэ сыстан сыыллан иһэрин бэркэ диэн сөбө махтаһа дьиктиргии көрөрбүт сорох ыт куһу ылар эээри ситэ иччитигэр аҕалбат оттон көтүппэт хайаан да иччитин атаҕын анныгар аҕалан быраҕара өйдөөбүн өйдөөн элбэх куска киирдэҕинэ иккилии үстүү куһу биирдэ холбуу ытыран тахсара көтүппэт иччититтэн атын кими да төһө да аһынан ымсырпыттарын иһин адьас батыспат барсыбат этэ ол эрэн иччитэ көнүллээтэҕинэ кими баҕарар кытары үөрэ көтө барсар буолара

13. Перфокартанан үлэлэр

Падежтар

Бэрлilibит тыллары падеһынан таба булан туочуканан бэлиэтээн графикта онгоруң

Падежтар	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Төрүт										
Араарыы										
Сыһыарыы										
Туохтуу										
Таһаарыы										
Туттуу										
Холбуу										
Тэннии										

Тыллар-охчут,киискэ,дьиэбиттэн,ийэбиниин,отто,кинигэни,массыы нанан,уутааһар,дойдум,остуолтан

Саҥа чаастарынан үлэ

Бэрлilibит тыллары саҥа чаастарынан таба булан туочуканан бэлиэтээн графикта онгоруң

Саҥа чаастара	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Аат тыл										
Дабааһын аат										
Ахсаан аат										
Солбуйар аат										
Туохтуур										

Тыллар- обуруот,балтараа, талыгыраата, кэлбит, эрэйдээх, миигин, кистэл, кэрэ, уон, биһиги

14. Саха тылын уонна нуучча тылын тэнгээн көрөн үөрэтиигэ маннык тиэмэлэр ордуктар

1. Этии тутуах уонна ойбоһос чилиэннэрэ, судургу этии, этии тутула.

2. Этии биир уустаах чилиэннэрэ, кинилэргэ туттуллар сурук бэлиэлэрэ, түмүктүүр тыллар.

3. Этиигэ тыллар ситимнэһиилэрэ.

-Сөпсөһүү-(туһаан уонна кэпсиирэ икки ардыгар баар ситим), нуучча тылыгар бу ситим туспа этии буолар. (Мальчик вошел-это простое, нераспространенное предложение, Уол киирдэ- сөпсөһүү ситимэ)

-Сыстыгы-примыкание(бөлүүн кэлбиттэр, поет хорошо)

-Салайыы-управление(кинигэттэн аахтым, прочел из книги)

-Тардыы ситимэ нуучча тылыгар «согласование” киирэр (мин кинигэм, моя книга)

4. Саҥа чаастара

Аат тыл-имя существительное

Дабааһын аат-имя прилагательное

Ахсаан аат-имя числительное

Солбуйар аат- местоимение

Туохтуур-глагол

Аат туохтуур-причастие

Сыһыат туохтуур-деепричастие

Сыһыат-наречие

Дьөһүөл-предлог

Ситим тыл-союзы

Эбиискэ-частицы

Саҥа аллайы-междометие

5. Биир састааптаах этиилэргэ

-ааттыыр этии-назывное предложение

-быһаарылаах сирэйдэммит этии-определенно-личное предложение

-быһаарыта суох сирэйдэммит этии-неопределенно-личное предложение

-сирэйдэммэтэх этии-безличное предложение

-хомуур сирэйдэммит этии-обобщенно-личное предложение

**Маньк тэгнээн көрөөһүннэр үөрэнээччигэ интэриэһи
үөскэтэллэр, умнар түгэнгэ санатан биэрэллэр.**

Ситиһиилээх, айымньылаах үлэни!

Учебное издание
Зорина Ноябрина Харлампьевна
ДИДАКТИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ЯКУТСКОМУ ЯЗЫКУ
Якутск, «Типография СМИК», 2021
На якутском языке

Үөрэххэ аналлаах таһаарыы
Зорина Ноябрина Харлампьевна
САХА ТЫЛЫГАР ДИДАКТИЧЕСКОЙ МАТЫРЫЙААЛ

Подписано в печать 3 августа 2021 г.
Формат 60x84/16 Усл.печ.л. 1,7, Бумага офсетная
Тираж 50 экз. Заказ№ 3658
Отпечатано в ООО Типография «СМИК»
677000, Республика Саха (Якутия), г. Якутск, пр. Ленина, 58.
Тел./факс (4112) 34-32-44. E-mail: post@сmyk.su